

Terör ve Din*

Ahmet İNAM**

ABSTRACT

Terror and Religion. *Terror is one of the serious problems which the twenty first century man has undergone. Terror, one of the factors putting obstacles in the way of man's being human by realizing his possibilities. In this age, those claiming their being ill-treated as a result of injustices and oppressions have being taking shelter in terror. Terror has not been regarded as a just way because of the wrongs done by those demanding justice.*

The Muslim faces with serious problems when trying to live in a world where the possibilities of science and technology have been used both materially and spiritually. In order to creat himself by his own cultural existence, he must create new values feeding on his own cultural roots, permanently coming face to face with that of West. Against the West considering him a terrorist and a child of " an undeveloped culture, he is obliged to creat in science, technology, art and thought the products and values arising from his own values. So, the Muslim will have sown the cultural garden of World with the roses smelling love against the attempts to stamp him as terrorist.

KEY WORDS: *Terror, Religion, Evil, Humanity, Confidence.*

Terör bu çağın büyük bir belâsı olarak algılanıyor. İnsanlar yüzlerce yıl belâ ile yaşadılar. Ona ister belâ sözünü kullanın, isterse kötülük deyin, terör sözünde bir sorun var. Bir Iraklı gözüyle baktığınız zaman, Amerika teröristtir. Amerika gözüyle baktığınız zaman Irak'taki insanların bir kısmı teröristtir. Nereden bakarsanız terörist nitelemesi ona göre değişiyor. Ancak belâ sözü öyle değil. Belâ sözünü kullanıyorum, çünkü bu dönem belâ sözü ile uğraşıyorum: İngilizcesi "evil", kötülük. Ben "bela" diyorum. Belâ deyince, içine âfetler, zelzeleler, büyük yangınlar, seller, büyük savaşlar, toplu kıyımlar girebilir. Terör de, zaten insanın yaşadığı belâlardan biri olarak nitelendirilebilir. Dolayısıyla terörün anlaşılması belânın anlaşılmasına çok bağlıdır. Terör özel bir belâ olup, nizam ve düzen kavramıyla ilgilidir. Terörün eksik olduğu dünya nasıl bir dünyadır? Şüphesiz düzenin hakim olduğu bir dünyadır. Kuralların işlediği, insanların o kurallara uyduğu ve dolayısıyla ortada düzen bozucu saldırganlıkların olmadığı bir dünyadır. (Düzenin kendisi bir belâ olabilir, bu ayrı konu!)

Terör kavramıyla ilgili düşünmemiz gereken şeylerden birisi de; bir hadisenin terör olup olmadığını nasıl anlayacağımızdır. Bir hadisenin ne gibi özellikleri olması, terör kavramı içine girmesi için yeterlidir? Bu sorunun cevabı

* 15 Mayıs 2004 tarihinde Dinî Araştırmalar Dergisi'nin Ankara'da düzenlemiş olduğu aynı başlıklı seminerde yapılan konuşmanın metnidir.

** Prof. Dr., ODTÜ Felsefe Bölümü.

çok kolay bulunamaz. Aslında terör ile ilgili hepimizin bir şekilde zihnimizde hallettiğimiz bir kavram var. Mütedeyyin müslüman bir kişi intihar saldırılarını, belki terör nitelendirebilir. Fakat “adam ne yapsın” diyerek hadiseyi aklamaya da çalışabilir. Elbette belli bazı hadiseler için terör diyebiliriz. Ancak siyasî ve sosyolojik açıdan değil de, felsefe açısından olaya baktığımızda, terör insana ait bir olgudur. Belirli bir kültürde ve belirli bir zamanda olan bir şey değildir. Genel olarak, insanla ilgili bir hadisedir. Yani terör, insanın yaşadığı, yaşamak zorunda olduğu, belki de yapmak zorunda olduğu, istese de istemese de bu dünyada maruz kalabileceği, kaldığı bir hadisedir; önemli bir hadisedir. Sadece bu yüzyılın hadisesi midir? Yoksa insanla beraber var mıydı? Bunların cevabı da teröre bakış açımıza bağlıdır.

Terör kavramını çok geniş boyutlarıyla ele almamız gerekir. Bu bakış açısından sosyologlar ve siyasetçiler rahatsız olabilir. Ancak onların bakış tarzı kendi beklenti ve kaygılarına bağlıdır. İnsanı anlamak açısından terörü anlamalıyız. İnsan nasıl bir varlık ki terör denen hadise ortaya çıkıyor? Nasıl bir dünyada yaşıyoruz ki terör var? Terör, hermeneutik açıdan baktığımızda, hayatımıza dair çok önemli bir işaret veriyor. Terörü okumak lazım.

Aslında terörü de belânın içinde algılamak lazım. İnsan belâlarla yaşayan bir varlıktır. Başı belâdan eksik olmayan bir varlıktır. Belki yaşamak da bu mânâya geliyor. Belâsız yaşayan insanın gerçekten yaşadığını söyleyebilir miyiz? Hayatı boyunca hiç zorlukla karşılaşmamak pek mümkün görünmüyor. Çünkü yaşama süreci belli zorlukları içeriyor. İnsan bu zorlukların üstesinden gelmeye çalıştıkça, geldikçe ve yeni sorunlar buldukça insan oluyor. İnsanı insan yapan bu karşılaştığı sorunlarla mücadele etmesidir.

İnsan bu dünyaya, belirlenmişlikler ile geliyor. Genetik olarak belirlenmiş. Genetik belirlenme, zekâmızı, cinsiyetimizi, karakterimizi bir ölçüde belirliyor. Belirli bir kültür içerisinde, belirli bir zaman dilimi, toplum ve inanç düzenine doğuyoruz. Hayat devam ettikçe bu koşullar ve belirlenmişlikler devam ediyor. Ancak, insan bu koşulların üstesinden gelecek imkânlarla da donatılmıştır. Bir taraftan belirlenmişlik içerisindeyiz bir taraftan da imkânlarla donatılmışız. Bazı filozoflar insanı imkânlar varlığı olarak tanımlıyor. Bu imkânlarımızı bu şartlar altında yerine getirebiliyor veya getiremiyoruz. Uçma imkânı insana verilmemiştir. Buna rağmen insan uçma problemini uçaklarla çözmüştür. Demek ki bu belirlenmişlikler bir ölçüde aşılabiliyor. Uygarlık dediğimiz ürünleri, değerleri meydana getirebiliyor.

Belirlenmişlikler ve imkânlar içerisinde insan üçüncü olarak tasarılar taşıyan bir varlıktır. İnsan daima tasarlar. Tasarlama kavramını Batı dillerindeki “representation” anlamında kullanmıyorum. Daha geniş anlamda tasarlama; projeleri, ümitleri, beklentileri olma, kendisini sınırlayan şartların ve dünyanın dışında olanı arama. Bütün bunlar insanın tasarlayan bir varlık olmasının özellikleridir. Aşkın varlığı arama da bu özelliğindedir. İnsan bir yandan olanaklarıyla, şartların üstesinden gelmeye çalışırken bir yandan da gerçekçi olmak zorundadır. Hayatını idame ettireceği su, yiyecek ve barınak elde etmesi lazımdır. Bunun için mahir varlık olması ve teknoloji üretmesi gerekir. Bu yönüyle de insan kendini sınırlamıyor. Yani koşulların varlığı değildir. Hayvan belki bir ölçüde böyledir. Gelişmiş hayvanlar bile şartları aşmaya çalışmaktadır. İnsanda bu daha büyük boyuttadır.

Dördüncü olarak; insan imkânlarını kullanan ve gerçekleştiren, tasarlayan ve gerek fizikî, teknolojik, gerekse düşünce mânâ ürünleri yaratabilen, dolayısıyla "kendini aşabilen" bir varlıktır. İnsan kendini aşabildikçe kendisi olur. Bir çocukta bile bunu görebilirsiniz. İnsanın şartlar içerisinde bulunması, imkânlarla donatılmış olması, tasarılar taşıması ve kendini aşabilmesi, dört önemli özelliği olmaktadır.

Terör, buna göre, insanın insan olmasına vurulan bir darbedir. Bu darbeyi bir insana ve kültüre vurursanız, o toplum ve kültür, insan olamamanın acısıyla tepki gösterir. Bunların hepsine terör diyorum. Bu tepkiler değişik şekillerde olabilir. Terör, insanın insan olma gayretini engelleme çabasıdır. Bu değişik amaçlarla olabilir. Çünkü onun kendisi olması sizin menfaatinize aykırıdır. İnsana yapılabilecek en büyük zulüm, insanın potansiyellerini geliştirmesini, insan olarak ruhunu açabilmesini engellemektir. Çünkü insanın ruhu gelişmek kendisi olmak, meydana çıkmak ister. Bu engellendiği zaman problem çıkmaktadır, savaşlar çıkmaktadır. İnsanın imkânlarını geliştirerek insan olması, diğer insanların imkânlarını engelleyebilir. Kafanızdaki tasarıma göre, bir dünya kurmak isterseniz, başka bir kültürün tasarımıyla çatışabilirsiniz. İnsanın hâlâ bu problemi çözemeyecekmiş gibi geliyor. Benim insan gibi insan olmam, çevremdekilerin insan olmasını engellememesi lazım. Ama öyle olmuyor. Tasarımlarımızı zorlama, engelleme, terörün anasıdır. Ama engellenmenin olmadığı bir dünyada yaşamadığımız açıktır. İnsan değilse bile tabiat engeller bizi. Zaman engeller. Hayatın türlü engelleri vardır. Tabii ki her engellemeden terör çıkmaz. Engellere karşı insanlar farklı hareket yolları buluyor. Yapıp ettiklerimizde bir tatmin varsa, orada isyan olmuyor. Ancak doyumsuzluk varsa ve insan doyumsuzluk içerisinde kendini gerçekleştir-meye devam ederse, bu onu sürekli olarak kendini aşmaya götürür. Tamamen doyuma erişme, insanı tembel ve âtil kılar. Çünkü insan aynı zamanda eksiklikler varlığıdır. Bu eksiklikler onu terörist yapmaz. Engellemelerin terör olabilmesi ise, engellemedeki şiddet ve tarihi ile yakından ilgilidir. Şiddet terörü anlamada önemli bir kavramdır. Terör batı kaynaklı bir kelime olup korku ile ilgilidir. İnsanlar korkutucu bir şey olarak algılıyorlar. Dolayısıyla insanın güveni ile ilgilidir.

Dünyada terörün olduğu bir düzende sorunlar vardır. Bu düzen insanî ilişkilerde ve evde de olabilir. Terör her türlü ilişkide olabilir.

Benim insan gibi insan olmam, bir ölçüde diğer insanların onaylamasıyla mümkündür. Beni insan yerine koyacak diğer insanlarla mümkündür. Yani "onay görmekle" mümkündür. Buna "sevgi" diyorum. Onanmak, kabul görmek bütün insanlar için ömür boyu varolan bir şeydir. Kabul edilmeyen bir insanın, hayata buyur edilmeyen bir yavrunun içinin terörle dolu olması gayet doğaldır. Terörde 1. şiddet unsuru vardır, 2. tarihle ilgilidir. Yani bir geçmiş vardır. Sıfırdan gerçekleşmez. 3. İnsanlığı gerçekleştirmenin engellemesi ile ilgilidir. 4. Güven ile ilgilidir.

Güven kavramı üzerine Batı'da bu aralar çok çalışmalar yapılıyor. Çünkü güven çok önemlidir. Sadece insanda olmayıp canlılara mahsus bir şeydir. Bir canlının kâinata varlığını sürdürebilmesi güvenle alâkalıdır. Güven eksikliği hayatı tamamen öldürür. İnsanın bu dünyada sakin bir şekilde bulunması güven duygusundan kaynaklanır. Terörün hedef aldığı şey de budur. Güven

insan için gerekli, ancak sağlıklı ve sağlıksız olanı vardır. Güven patolojilerinden biri de gaflettir. Canlının uyanık olması lazımdır. İnsanın güven sağlığının oluşabilmesi için özgüven şarttır. Bu dünyada yaşayabilecek güce sahibim. Yaşama hakkım var. İşte güven bize bunları söylemektedir. Güven eksikliğinin en büyük patolojilerinden biri intihardır, suçluluk duygusudur. Bu özgüvenin olmayışındandır. Özgüven eksikliği öz saygıyı da kaybettirmektedir. Ancak özgüven gerçeği görmemizi de engellememelidir. Ben dünyanın merkezi değilim. Benim inancım bütün insanlar için geçerli değildir. Benim dışımda bir dünya var. Bu dünyanın hükümdarı ve sahibi değilim. Dünyada benim hakettiğim bir yaşama alanı var. Güven sağlığı bunu söylemektedir. Bunun için uyanık olmam gerekir.

İnsan güvenin bir devamı olarak inanan bir varlıktır. İnanmamak mümkün değildir. Çünkü güvenmemek mümkün değildir. Güvensiz yaşam devam etmez. Hayatın olduğu her yerde güven, güvenin olduğu her yerde inanma ve iman vardır. Din olup olmaması ayrı bir şeydir. İnanma ile terörü nasıl yan yana koyabiliriz. İnanmanın üzerine bir saldırı varsa ister istemez insan terörize olur.

İnanmanın söylediği şudur: Bu dünya emanettir. Bu dünyada durabilecek özgüvene ve emaneti kaldırabilecek güvene de sahibim. Bu da sorumluluk getirmektedir. Ancak bu dünya benim değil, bu dünyanın sahibi değilim. Ben eksikim, ben yetersizim, varlığımın kaynağı ben değilim. O zaman bana verilmiş olanı üstlenmekle sorumluyum. Hayattan sorumluyum. Bu durumda hayatı yok etmeye çalışan bütün güçler terör kaynağı olmaktadır.

İnsanoğlu savaşta düşmanını öldürüyor ve hayata saygısı olduğu için düşmanını öldürdüğünü söylüyor. Ama garip bir paradoks olarak, hayatı devam ettirebilmek için hayatı yok etmek zorunda kalıyor. Acaba öldürmeden hayat devam ettirilemez mi? Neden benim varolabilmem için başkalarının yok olması gerekiyor? Veya neden başkalarının varolabilmesi için benim yok olmam gerekiyor? Batı'da ve Amerika'da 11 Eylül ile ilgili onlarca kitap çıkmaktadır. Onların "artık dünya 11 Eylül'den önceki dünya değil" dediklerini sanıyorum. Kendi perspektiflerinden bir şeyleri yeni yeni anlamaya çalışıyorlar. Görünen o ki, büyük ölçüde terörize olmuşlar ve korkuyorlar. Çünkü dayandıkları iki şeyden kuşku duymaya başladıkları anlaşılıyor. Batı'da son üç dört yıldır yazılan ahlâk felsefesi kitaplarında "bela problemi" bulunmaktadır. Biz medeniyette bu kadar ileri iken, aklı mükemmel şekilde kullanırken niçin başımıza bu belalar geliyor diye düşünüyorlar. Güvendiğimiz, bu kadar yüksek medeniyetler ortaya çıkaran akıl, nasıl oluyor da terörü önlemiyor? Bunun sonucunda ilâhiyatın da bir problemi olan teodise (İlahi adalet) problemi ortaya çıkmıştır... Akıl, zulümleri ve terörü halledemiyor. Fakat özellikle de Yahudi filozoflar, yaşanan soykırımlara, savaşlara ve teröre Tanrı'nın neden müdahale etmediğini sormaktadırlar. Hans Jonas adlı Yahudi kökenli bir ahlâk filozofu, Tanrı'nın varlığı ile dünyada varolan zulmün nasıl bağdaştırılabileceğini sormaktadır. Felsefeci olarak, terörle dinin bağdaştırılıp bağdaştırılamayacağını şöyle sorgulamaktadır. Ona göre, Tanrı anlayışındaki en büyük problem Tanrı'yı hep Kadir-i Mutlak kabul etmektir. Burada kuşkusunun olduğunu söylüyor. Elbette her şeye gücü yeter. Fakat gücünün bir kısmını insanlara vermiştir, diyor. Dolayısıyla zulmü yapan kim-

se kendi gücü ile bunu yapmaktadır. Bizim yapacağımız şey, dua edeceğimiz Tanrı bize yardım edecek, ancak biz de Tanrı'ya yardım edeceğiz. Yani dünyanın güzelleşmesini ve adaleti sadece Tanrı'ya bırakmak, O'na yardımcı olmamak, Tanrı anlayışımızdaki en büyük hatadır. Çünkü bu dünyada zulmün kalkmasında ve adaletin tesis edilmesinde bizim de Tanrı'ya yardımcı olmamız lazım. Tanrı bize yardım ettiği gibi, bizden de yardım bekliyor. Filozofun vardığı sonuç budur. Böyle bir din-terör ilişkisinde insanın sorumlu olduğu ve adaleti tesis edecek ilâhî güce yardımcı olmak, bana gereklimiş gibi geliyor. (Bkz. *Radical Evil*, R.J. Bernstein, Blackwell, Cambridge, 2002, s.184-204)

Terörün inançla olan bağlantısında güven ve sorumluluktan bahsettik. Terörün önlenmesi insanlar arası ilişkide kazanmamız gereken ahlâkî terbiyeyle de çok ilgilidir.

Bir şairin söylediği gibi; "Biz tedirgin çaldık kapınızı, siz mahcup uğurladınız bizi." Tedirginlik ve mahcubiyetin, insanlararası ilişkide terörü önleyebilecek çok önemli iki ahlâkî mezyet olduğunu düşünüyorum. Kapıyı çalariken tedirginlik duymak gerekir. Ev sahibi de misafire görevlerini yerine getirip getirmediğiyle ilgili bir mahcubiyet duyması gerekir. Ancak yaşadığımız hayatta tedirginlik ve mahcubiyet kalmamış. Çok zalim ve insafsızca bir hayat sürülüyor. Aslında tedirginlik ve mahcubiyet, bizim kültürümüzde, dinî terbiyemizde, İslâm'da belki de genel olarak İbrahimî dinlerde olan bir şeydir. Fakat yitirilmiş. Vahşi çıkarlarından başka bir şey düşünmeyen insanların yaşadığı bu dünyada terörün yaygınlaşma ve ortadan kalkması, bu terbiyenin yerleşmesiyle gerçekleşebilir diye düşünüyorum. Bu terbiyenin gerçekleşebilmesi için ise gerekli siyasî, ekonomik ve kültürel düzenlemelerin yapılması kaçınılmazdır.

Sorulmuş Sorulara Verilen Cevaplar

- Pierre Hadot adlı bir Fransız düşünürü felsefe tarihi ile ilgili şöyle demektedir: Eski Yunan'da felsefe sadece entelektüel bir uğraş olmayıp manevî boyutu da vardır. Hıristiyanlıktan önce, insanlar hayatın mânâsını, güven ihtiyacını, varolma amacını felsefe ile sağladılar. Ancak, Hıristiyanlık kendini varedebilmek için bu Pagan kültürün manevî boyutunu elinden almıştır. Çünkü kilisenin kendini ortaya koyabilmesi için almak zorundaydı. Hıristiyanlığın kökenindeki bu felsefi güç giderek kayboldu ve siyasî bir güç haline geldi. Hıristiyan kiliseye bağlı olmak zorundadır. Çünkü bu dünyaya aslı günahı ile gelmiştir. Dolayısıyla korkak ve güven duygusundan mahrumdur. İşte böyle korku ve güven duygusundan mahrum bir kültürün, bilim ve teknoloji başlatma sebebi daha iyi anlaşılabilir. Dayandığı ilkeler sebebiyle büyük bir ele geçirme arzusu vardır. Avrupa Birliği, insan hakları, demokrasi, medeniyet hepsinin görünüş olduğunu düşünüyorum. Kökte müthiş bir korku ve dünya nefreti var. Böyle bir kültürün terör düşüncesinden arınması mümkün değildir. Bu korku, diğer insanları ele geçirmek, sömürmek sonucunu doğurmuştur. Ancak semavî bir dinin böyle olmaması gerekti. Ben semavî dinlerin dünyayı ele geçirme amaçlarının olduğunu düşünmüyorum. Çünkü ortaya çıkışlarında adalet ve hak duygusu vardır. Zamanla dinî hayat, diğerine saygı duyan manevî özünü kaybetmektedir. Din insanların bir sigorta şirketi olmaya başlamaktadır. Bu dün-

yada kazançlı olmak için paran olacak, öbür dünyayı kazanmak için ise bir dine mensup olacaksın, anlayışı yerleşmektedir. Bu çok büyük bir tehlikedir. Böyle bir dinî hayat terörü beslemektedir. Hesap ve kitapla yapılan din-darlık, sadece dinin ritüellerini yerine getirme şeklinde bir dinî hayat, büyük bir yabancılaşmadır. Dini böyle yaşayan bir insan kendisi gibi düşünmeyenlere düşman kesilebilir. Mazlum durumda ise daha tehlikeli olmaktadır. Müslümanın terör karşısındaki durumu ile ilgili şunları söyleyebilirim: İslâm kültürü çok zengin olmasına rağmen, onu yaşayan insanların bu zenginliği farkedememesi, yorumlayamaması, sonuçta, onu bilimle, sanatla yoğuramayıp, eline silah olarak zalimle savaşması çok acıdır. Savaşın sadece silahla olacağını düşünmek, müslümanı terörist durumuna düşürmektedir. Hiçbir şeyi kalmamış, her şeyi elinden alınmış bir müslümanın silaha sarılması anlaşılabilir. Fakat, kültür olarak, bu inanç sisteminin geleceğe aktarılması böyle olamaz. Bunlar reaksiyonlardır. Bir kültür tepkilerle varolamaz. Etki de bulunması lazımdır. Hepimizin, sanatta, edebiyatta, bilimde harekete geçmesi gerektiğini düşünüyorum. Manevî alanda kavga vermek gerekiyor. Bu kavgayı da duygusal ve hamasi bir şekilde yapmamak gerekiyor. Kendimize olan güvenimizi çok abartmamız lazımdır. Hepimizin ahlâkî sorumluluğu, Tanrı'ya yardım etmek olmalıdır. Tanrı'ya yardım, ahlâk, bilim, kültür alanında yapacağımız faaliyetlerdir.

Batılılarca bize terörist giysisi giydirilmek isteniyor. Müslüman deyince kaba, karanlık ruhlı, estetik yönü olmayan belirli bir şekle bürünmüş şekilde görmek istiyor. Biz de bu oyuna geliyoruz.

Bir filozof şöyle demiştir: Terörle mücadele etmenin yollarından biri teröre sabır göstermek, onu bıktırmaktır.

Müslüman, terörü bir ifade aracı olarak görebilir. Ancak sadece bundan ibaret değildir. Karşı tarafa da zarar vermektedir. Teröristi anlayabilir miyiz? Eğer onun dikte etmek istediği dünyayı kabul edersek, onun istediği şeyi yapmak zorunda kalırız.

İnsanın kendini gerçekleştirme engellerle doludur. Kendini gerçekleştirme istediğini yapma anlamında değildir. Tedirginlik ve mahcubiyetteki engelleme, varoluş engellemesi değildir. Bilakis, gerekli olan bir şeydir. İnsanın insan olabilmesi, karşı tarafı yok etmeye yönelik güçlerle yapılıyorsa, bu mümkün değildir. İnsanın varolması birlikte varolmadır. Hiçbir kültür ve fert tek başına varolamaz. Diğerleri ile varolabilir. Birlikte ve paylaşarak varolabilir. Terörün kaynaklarından biri de paylaşmayı bilmemektir.

Neden bu dünya sadece bana ait değil de bir sürü namussuz insanlar da var benimle beraber ? Rahatsız oluyorsunuz, işte, onların hikmeti belki de sizi rahatsız etmek. Çünkü sizin terbiyeniz için onların varlığı gerekiyor. Onlar, onun için oradalar ve siz de onlar için ötekisiniz ve o da aynı şekilde sizden rahatsız oluyor olabilir. Tedirginlik ve mahcubiyetin, nasıl öğretilileceğini çok iyi bilmiyorum. Kitaplardan öğretilileceğini sanmıyorum. Bu bir hayat tarzıdır ve yaşayarak öğrenilebilir diye düşünüyorum. Yani siz kendi hayatınızda örnek olabilirsiniz insanlara, sizin tedirginliğinizi ve mahcubiyetinizi göstererek.

Benim, belki bazılarınıza kaba gelecek ama, insanı tanımlarken kullandığım kavramlardan biri de "hıyar" dır. İnsan, hıyar bir varlıktır, kendi haline

birakıldığında hıyardır, kabadır, saldırgandır, bencildir, riyakârdır. İnsanın mübarek bir varlık olduğunu kabul ediyoruz ama, insanda bu taraf da vardır, onun için o taraflarını terbiye etmesi gerekir. İşte o taraflarını bıraktığı ve şımarttığı zaman, ham halat halinde kaldığında, teröre çok müsait bir hale geliyor. Teröre çok müsait oluyor, dolduruşa çok kolay gelebiliyor. Hıyarları doldurmak çok kolaydır. Her zaman kabalığını ortaya koyacak bir şey yapmaya hazırdır o. Terbiyeli olması insanın, kolay bir şey değil. Nefsini islah edebilmesi, kendini olgunlaştırabilmesi büyük çileler ve acılarla oluyor belki. Birey olarak bunu gerçekleştirebiliyor insanlar, ama uluslar, maalesef, aynı olgunluğa erişemiyor. Bugün dünyaya egemen olan ABD'ye baktığımız zaman, Amerika'yı bir insan olarak düşünün, şımarık bir oğlan çocuğudur, elinde de tehlikeli silahlar vardır. Herkese ateş edebilir ve öldürebilir. Şımarık, kendini bilmez, çok tehlikeli bir varlık. Bu da insanın halen çok olgunlaşmadığını gösteren bir şey.

Eğitim meselesine gelince, eğitimin, ideal olarak nasıl olması gerekir? Eğitim bize kendi imkanlarımızın nasıl gerçekleşebileceğimizi öğretmeli. Şiir yazma eğilimi olan, şair olabilecek bir insansam, öğretmenimin bunu keşfedip bendeki şairliği açığa çıkarabilmesi gerekir. Basketbolcu olacaksam basketbolculuğumu. Bendeki farklılığı görebilmeli. Her insanın biricik olduğunu unutmamalı. Hiç kimsenin eşi menendi yoktur. Eğitim, maalesef, o farklılığı gözeterek yapılmıyor. Bizi, yüzü olmayan, ruhu olmayan, iç dünyası, iç alemi olmayan, varlıklar gibi düşünüp, bir kalıba sokmaya çalışıyorlar. "Enformasyon" sözcüğü de batı dillerinde o demek değil midir? Enformasyon, yani form verme, biçim verme demek. Yani size enformasyon vererek, malumata boğarak, sizi bir kalıba sokuyorlar. Bu da çok büyük bir şiddet aslında. Şiddeti ve terörün ne olduğunu öğrenmemiz gereken eğitimin kendisi bir terör oluyor.

Terör, her zaman açık ve kaba kuvvetle ortaya çıkmıyor. Düşünce yoluyla da şiddet vardır, hatta buna, zaman zaman felsefeci sosyolog arkadaşlar "epistemik şiddet" derler. Epistemik şiddet size bilgiyi öğreterek, sizi bilgilendirerek size uygulanan şiddettir. Ahlaki şiddet vardır, sizi kendi ahlaki kalıplarına sokmaya çalışır. Bu da büyük bir şiddettir. Duygusal şiddet vardır, bunu çoğumuz yaşıyoruz, eşimizle, dostumuzla, sevgilimizin bize yaptığı kapis mesela. Hayatı, çocukların burnumuzdan getirmesi, örneğin, ufacık bir velttir ama bizi mahvedebilir, canımızı sıkabilir. Dolayısıyla terör çok gizli biçimlerde de içimize işliyor ve hepimizin insan olarak potansiyel teröristler olduğumuzu düşünüyorum. Yahudiler bunlar üzerine kafa yormuşlar ve demişler ki, bu Almanlar, daha on beş-yirmi sene önce beraber oturuyorduk bunlarla beraber, ama kapı komşum Hans, Auschwitz' de onbaşı oldu ve beni şimdi fırına atacak. Bir insan nasıl oluyor da birden bire, şartlar uygun olduğunda bir ölüm makinasına dönüşebiliyor? Burada varılan sonuç: Her birimizin içinde bir teröristin yattığıdır. Bunu kitle içinde olduğumuz zaman anlayabiliyoruz. "Vurun", dediği zaman büyük bir grupta, herkes vurmaya başlıyor. "Bir dakika ne oluyoruz", diyen pek olmuvar. Birkaç kişi çıksa da, çoğu insan bu kalabalıkların, bu medyanın çok çabuk etkisinde kalıyor. Terörün çok çabuk yerleşmesinin sebeplerinden birisi de insanların ferdi olarak karar verme güçlerinin yok olmasıdır, yani, iradenin zayıflamasıdır. İrade,

tamamen bizi yöneten, bizi etkileyen, bizim haberleşmemizi sağlayan insanlara verilmiştir. Onlar istediği şekilde bizi harekete geçirebiliyorlar. Ferdî karar verme gücümüz de kalmamış gözüküyor. Bu da çok önemli bir terör kaynağıdır diye düşünüyorum.

... Şimdi taassup ne anlama geliyor? Taassup, engelleme, engellenme demektir. Bir başkasını, o olarak görmek istemiyorsunuz. İlla istiyorsunuz ki sizin istediğiniz çerçevede, sizin istediğiniz anlamda yaşasın, varolabilsin. Taassubun, insanın imkanlarını gerçekleştirmesini, kendini gerçekleştirmesini engelleyen, kendini aşmasını engelleyen bir şey olduğunu görebiliyoruz. Taassubun, biraz daha altını yoklarsak, güven eksikliği olduğunu görürsünüz. Mutaassıp insanların çok büyük korkuları olan, kendilerine ve dünyaya güvende çok ağır psikolojik sorunları olan insanlar olduğu çıkar ortaya. Kendimize güven başkasına sevgiyle bakmaya yol açabiliyor. Korkmuyorsunuz, yabancı korkusu diye bir şey olmuyor. Yabancı korkusu (ksenophobia) kendimize olan güvensizlikten kaynaklanır. Kendime güven olduğu zaman başka insanların ülkesine giderim, onların yaşadığı gibi yaşayabilirim. Ama onların yaşadığı gibi yaşıyor olmak, benim kendi inancımı ve kendime güvenimi ortadan kaldırmaz.. Tolerans da birlikte var olmaya göntüllü olmak demektir. Elbet bu adam bana benzemiyor ama bununla var olmak durumundayım. Hayatın devam edebilmesi için bu insanlarla birlikte yaşamak zorundayım. Beğeneyim beğenmeyeyim, kimse benim gibi olmak durumunda değildir. Başkalarının olması, benim ben olmam için gereklidir. Düşünsenize, bir dünya ve o dünyada yalnız siz varsınız. Şimdi bu bizim çok hoşumuza giden bir şey olabilir. Oh bize benzemeyen herkes öldü bir tek biz varız. Ama tabiat öyle değil, tabiata baktığımız zaman, çeşitlilik var tabiatta. İnsanlar da da öyle, derler ki hani hep bunu söylüyorum, otuz bin çeşit kelebek var. Neden otuz bin çeşit kelebek var? Bir tane olabilirdi. Otuz bin çeşit kelebek var, çünkü bir hastalık geldiği zaman, belli türler yok olabiliyor öbürü kalıyor. Yani tabiatta karşılaşılan sorunların, hastalıkların, felaketlerin üstesinden gelmek için çok gerekli bir şey.

.... Şimdi, egzistansiyalistleri, belki kabaca ikiye ayırabiliriz. Bir işte Gabriel Marcel gibi Tanrı inancı olan egzistansiyalistler, bir de işte, Camus, Sartre, Heidegger gibi Tanrı inancı olmayan egzistansiyalistler var. Şimdi egzistansiyalistlerin müşterek özelliği, hiçlikten çıkmalarıdır. Biz bu dünyaya fırlatıldık, bizden önce dayanacak hiçbir şey yok, boşluktayız ve o boşluktan kendi ayaklarımızın üzerine dayanarak çıkmamız gerekir. İşte Tanrı inancı olan varoluşçu, doğrulan insanın doğrularak Tanrı'ya gittiğini söylüyor. İnancı olmayansa kendi ayakları üzerinde kendisi doğruluyor. Şimdi, Tanrı inancı olmak ayrı bir şey, inancı olmak ayrı bir şey. Ateist dediğimiz zaman hiçbir şeye inanmıyor anlamında değildir. O da, mesela neye inanır? Tabiat der, bir enerji var der, madde der, atom der bir şey der. Mesela Heidegger varlık diyor. Sartre insan diyor, yani insanın kendinden başka güveneceği kimse yoktur. Sonuçta ahlaki değerlere inanıyor, sorumluluğa inanıyor, hayatın bu gezegende geliştirilmesine inanıyor, adaletin varlığına inanıyor. Bunlara inanıyorlar ve sorumluluk duygusu da içindedir. İnanmadıkları nedir, neden Tanrı'yla ilgili bir sorunları vardır, diye düşünürsek, sanıyorum, mesela Sartre için, Camus için, sıkıntının Hıristiyan kültüründen kaynaklanan bir şey olduğunu

düşünüyorum. Tanrı ile Hıristiyanlığı özdeşleştiriyor olabilirler. Kilisenin, papazların, yüzyıllardan beri Hıristiyanlık tarihi içinde hep sözünü ettikleri Tanrı'nın aslında ideolojik bir şey olduğunu, uydurulmuş bir şey olduğunu, bunun bir anlamı olmadığını söylerler. problemlerinden. Benzer durum mesela Nietzsche için de söz konusu edilebilir. Onun aşmak istediği, tehlikeli bulunduğu, kokuştuğunu düşündüğü Hıristiyan kültürle ilgili sıkıntıları var. Yoksa doğrudan doğruya, bütün bunlardan arınmış, bütün dinlerin dışında bir Tanrı kavramının kendisiyle çok fazla dertleri olduğunu sanmıyorum. Öyle bir sıkıntıları yok. Onların yaşadıkları sıkıntıların büyük ölçüde yaşadıkları kültürden geldiğini düşünüyorum. İnsana, adalete, sevgiye, sorumluluğa, hayata inançları olduğunu da söyleyebiliriz. hiçbir şeye inanmazsanız hiçbir şey yazamazsınız. Hiçbir şeye inanmayan bir düşünür olamaz. Çünkü bir şeyler yazdığına göre demek ki inancı var adamın. Hem de sıkı bir inancı var, uğruna ölebileceği inançları var.

Ben Türk insanına çok güveniyorum. Ondan dolayı da çok acı çektiğim doğrudur, çünkü o insanların içinde, onların bir parçasıyız. Mesela ben, kendi adıma hıyar olduğumu düşünürüm. Hıyarlıktan kurtulmanın çok kolay olduğunu sanmıyorum. Şimdi Türk insanının dolduruşa gelip gelmediği tartışmalı. Çok inatçı bir tarafı olduğu açık. Çıkarlarını gözetme kaygısı vardır, her halk gibi. Hani menfaat neredeyse o tarafa doğru gidebilir, bu küçümse-necek bir şey değil. Boş vermişlik, maalesef o çok eski bir hastalığımız. Boş vermişlik belki biraz bizim kendimize olan fazla güvenimizden kaynaklanan bir şeydir diye düşünüyorum. Neden öyle? Yüzyıllarca, mesela Osmanlıyı düşünürsek, padişah tek bir güç, tek Tanrı inancımız var. Tanrı da padişah da bir baba olarak bize görünüyor. Bizi himaye eden, kollayan, her zaman yanımızda olan. Bu güzel bir şey, insanın sıkıştığı zaman ya da büyük acılar çektiğinde, böyle bir güce güvenmesi çok güzel. Bunun ölçüsünü kaçırdığımızda büyük gaflet oluşabiliyor. Hıristiyanlardan farkımız o, Hıristiyanlar daha rahatsız insanlar, daha kaygılı, büyük çoğunluğu böyle. Biz sanki daha rahatız gibi geliyor. O rahatlığımız bizim için çok büyük bir tehlike olmuş. Bu hıyarlığımızın bir parçası mıdır? Evet galiba bu hıyarlıkla çok ilgili bir şey değil. Çünkü gaflet içinde olabilirsiniz ama, çok ince bir insan olabilirsiniz. Vurdum duymaz olabilirsiniz, belki tam hıyarlıkla ilgili bir şey değil. Aynı bir söz söylenebilir belki.

.... Şimdi, dinler arası diyalog, bildiğim kadarıyla, iyi niyetle yapılan bir çaba, öyle olması gerekir. Ama arkada başka türlü niyetler var mı, onu bilmiyorum. Avrupa'dan söz ediyorsak ben Avrupa'nın İslâmı anladığını hiç sanmıyorum. Anlamak istediğini bile sanmıyorum. Kafasında yüzlerce yıl önce karar verdiği bir şekil var anladığım kadarıyla. En aydınlarının, hatta işte oryantalistlerin İslâmı bizlerden daha iyi bilen, en ufak ayrıntısına kadar olanların çoğunun bile, İslâmî ruhu, hayat tarzını, duyuşu anladığını sanmıyorum. Dinler arası diyalog için yapılan toplantılar geçekten öyle bir mahcubiyet ve tedirginlik havası içinde mi yapılıyor onu bilmiyorum. yapılıyorsa iyi bir şey. Belki yapan insanlar, bunları düzenleyenler o seviyede olabilirler, onları tanımadığım için bir şey demiyorum. Ama halk yığınlarını onlar ne kadar temsil eder bilemiyorum. Diyalog, belki önce alimler arasında başlayacak ama, asıl diyalog bence halklar arasında olması lazım. Müslümana

ateş püsküren bir Avrupalının, buradaki hayatı biraz yakından tanınması lazım. Turist olarak buralarda gelip yaşayanlar olabiliyor, ama turistlerin karşılaştığı çevre çok farklı bir çevre. Oralara bakıp bizim hakkımızda nasıl karar verebilecekler? ... Belki bu toplantılar bazı şeyleri maskeleyerek için de yapılıyor olabilir ama hiç yapılmamasından belki de iyidir. Belki bir şeyler çıkabilir. Çünkü ben diyalogun çok uzun vadeli bir şey olduğunu düşünüyorum. İnsanların kolay kolay birbirlerini anlamaları, kabul etmeleri, hele arkada çok ağır bir tarih varsa, çok zor. Filistinlilerle İsraililer mesela, aralarında öyle kötü şeyler olmuş ki, o insanlar nasıl bir arada yaşayacaklar, nasıl bu mümkün olacak? Kudüs ileride ne olacak? Bu çok düşündürücü bir şey. Üç din mensubu, üç dine mensup insanlar birbirlerini severek orada yaşayabilecekler mi? Yoksa hep böyle kavga sürecektir mi? Bir sürü masum insan öldürülmeye devam mı edecek? ... Diyalog, küçümsememeli, sonuçta çok fazla bir şey getirmeyecek belki. ... O tip diyaloglarda sanki her din mensubu başkasını dinliyor gibi yapıp, yine dinlemiyor

Şimdi iki şeyi birbirinden ayırt etmek lazım: Biri anlama, biri kabul etme. Şimdi biz, bize benzemeyeni hatta düşmanımız olanı, düşmanımız sandığımız insanları veya ülkeleri anlamak istemiyoruz. Çünkü anlarsak kabul edeceğimizi sanıyoruz. Oysa insan anlayabilir fakat kabul etmez. Aradaki ince sınırı bilemiyoruz. Ben bir Hıristiyanı anlayabilirim, onun korkularını, günah duygusunu, suçluluğunu, kiliseye gidip günah çıkarmalarını ama, bu durum onu kabul ediyorum anlamına gelmez. Anlayabilirim, anladığım için sevebilirim de, yalnız tahammül anlamında söylemiyorum. Sevebilirim, dostum olabilir, kendi hayat tarzı içerisinde, kendi korkularıyla, kendi endişeleriyle, kendi çirkinlikleriyle de, onun insan olan bir yanını görüp onu pek âlâ sevebilirim. Ama bu benim Hıristiyan olacağım, Hıristiyanlığı kabul edeceğim anlamında değil.. Anlamaktan ödümüz kopuyor, anlayınca değişeceğimizden korkuyoruz. Kendi inancımızı yitireceğimizden korkuyoruz. Anlayınca değişiriz elbette, ama neden kendimizi kaybedelim ki! Anlayabilmek güzel bir şey, anlamak istemek güzel bir şey. Ben karşımdaki insanı anlamak istiyorsam, onu bir tehdit olarak görmüyorum demektir. Tehdit olarak da görüyorsam onun neden bir tehdit olduğunu anlamaya çalışıyorum. Belki bir diyalog imkanı oradan başlar diye ümit ediyorum. Başlar mı başlamaz mı bilmiyorum ama diyalog için çok gayret etmek lazım. Şimdi başlarsınız, yıllarca bu tip toplantılar devam edebilir, hiçbir şey çıkmayabilir, herkes kendine göre hesaplar yapar ama gün gelir, bir şeyler meydana gelebilir belki. Belki de çok fark yok, bu üç din arasında kapatılamaz büyük uçurumlar olduğunu düşünüyor musunuz? Var mı?

.... Eşit insanlar arasında olur diyalog, bir taraf, öbür taraftan daha güçlüyse, diyalog görüntüsüyle karşı taraf üstüne baskı kurmaya başlar. O zaman tehlikeli olur. Bundan dolayı her bakımdan güçlü olmalıyız, karşı taraf la eşit, sağlıklı bir "diyalog" için.